

БІЛОРУСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЧНА КОДИФІКАЦІЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст. ТА «СЛОВАРЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» ЗА РЕД. Б. ГРІНЧЕНКА: СПЕЦИФІКА ДЕСКРИПТИВНИХ МЕТОДІВ

Скопненко О.І.,

Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України,
вул. М.Грушевського, 4, м. Київ, 01001
skopnenko@ua.fm
ORCID iD 0000-0002-6814-5041

У статті в порівняльному аспекті розглянуто основні прескриптивні методи «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка (1907–1909) та найвідоміших кодексів нової білоруської літературної мови першої половини ХХ ст.: «Білорусько-російського словника» М. Байкова й С. Некрашевича (1925) та «Російсько-білоруського словника» С. Некрашевича й М. Байкова (1928). Констатовано, що «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка своїми прескриптивними методами відрізняється від аналізованих білоруських кодексів, з багатьох поглядів він повніший і ретельніше продуманий. У Грінченковому словникові ліпше описана варіантність і синонімія одиниць, ніж у розглянутих білоруських. Порівняння специфіки дескрипції українських і білоруських словників ХХ ст. допоможе виявити характерні особливості традиції лексикографічного опису лексики у двох національних школах, покаже шляхи становлення прескриптивного мовознавства Білорусі та України в зазначений період.

Ключові слова: Б. Грінченко, М. Байков, С. Некрашевич, І. Носович, нова білоруська літературна мова, нова українська літературна мова, лексикографія, кодифікація, нормалізація, дескрипція, прескрипція, норма.

Скопненко А.И.

Белорусская лексикографическая кодификация первой половины ХХ в. и «Словарь украинского языка» под ред. Б. Гринченко: специфика дескриптивных методов

В статье в сравнительном аспекте рассмотрены основные прескриптивные методы «Словаря украинского языка» под ред. Б. Гринченко (1907–1909) и самых известных кодексов нового белорусского литературного языка первой половины ХХ в.: «Белорусско-русского словаря» М. Байкова и С. Некрашевича (1925) и «Русско-белорусского словаря» С. Некрашевича и М. Байкова (1928). Констатируется, что «Словарь украинского языка» под ред. Б. Гринченко своими прескриптивными методами отличается от рассматриваемых белорусских кодексов, во многих отношениях он полнее и тщательнее продуман. В словаре под ред. Б. Гринченко лучше описана вариантность и синонимия единиц, чем в рассматриваемых белорусских. Сравнение специфики дескрипции украинских и белорусских словарей ХХ в. поможет выявить характерные особенности традиции лексикографического описания лексики в двух национальных школах, покажет пути становления прескриптивного языкознания Беларуси и Украины в указанный период.

Ключевые слова: Б. Гринченко, М. Байков, С. Некрашевич, И. Носович, новый белорусский литературный язык, новый украинский литературный язык, лексикография, кодификация, нормализация, дескрипция, прескрипция, норма.

O. Skopnenko

Belarusian lexicographical codification of the first half of the 20th century and “Dictionary of the Ukrainian language” edited by B. Grinchenko: specificity of descriptive methods

The article in a comparative aspect describes the main prescriptive methods of the “Dictionary of the Ukrainian language” edited by Borys Grinchenko (1907–1909) and the most well-known codes of the new Belarusian literary language of the first half of the 20th century: “Belarusian-Russian Dictionary” by M. Baikov and S. Nekrashevich (1925) and “Russian-Belarusian Dictionary” by S. Nekrashevich and M. Baikov (1928). It is stated that the “Dictionary of the Ukrainian language” edited by Borys Grinchenko differs in his prescriptive methods from the Belarusian codes under consideration, in many respects it is more thoroughly and thoroughly thought out. In the dictionary edited by Borys Grinchenko describes the variability and synonymy of units better than in the considered Belarusian ones. Comparison of the specifics of the descriptions of the Ukrainian and Belarusian dictionaries of the 20th century will help identify the characteristic features of the tradition

of lexicographical description of vocabulary in two national schools, show ways of establishing prescriptive linguistics of Belarus and Ukraine in the specified period.

Key words: B. Grinchenko, M. Baikov, S. Nekrashevich, I. Nosovich, new Belarusian literary language, new Ukrainian literary language, lexicography, codification, normalization, description, prescription, norm.

Вступ. Шляхи нормалізації та кодифікації¹ кожної літературної мови в загальних рисах повторюють траєкторію розвитку суспільства, що створило цей ідіом. За словами О.С. Мельничука, «реальна система мови <...> становить лише одну з властивостей людського суспільства, одну з сторін його діяльності» [6, 25]. Відштовхуючись від цього, можна сказати, що аналіз сутності й перебігу нормалізації та кодифікації — це своєрідна рефлексія суспільства на найвищому рівні над своєю мовною діяльністю. У колоніальних народів процеси нормалізації та кодифікації сповільнені й викривлені не тільки через обмеженість інституційного впливу центрів кодифікації на суспільство загалом, а й передусім через незрілість самого суспільства, його непропорційну структурованість (зазвичай указують на велику питому вагу безправних (маловпливових) груп автохтонного населення та його нечисленну освічену провідну верству, яка не може протистояти культурним впливам колонізатора («нація дядьків і перекладачів», за образом висловом М. Куліша)). Маловпливовість за певних умов може навіть перетворюватися на сегрегованість². Усе це й супутні чинники зумовлюють і своєрідну «герметичність» нормалізаційних і кодифікаційних процесів, які не знаходять широкого адресата, і ацентричність формування літературної мови.

Свого часу ми підкреслювали, що нові білоруська та українська літературні мови пройшли ацентричний шлях формування, адже в їхній історії не було єдиного нормалізаційного й кодифікаційного центру. Такий характер нормалізації та кодифікації згаданих мов «у XIX–XX ст. уже начебто наперед зумовив їхній синтетичний характер і здатність до розширення або зміни діалектної бази цих ідіомів у наступні епохи розвитку» [10, 27]. Г.П. Цихун дійшов висновку, що системність і штучність літературної мови залежать

від розмірів її діалектної основи: «Менші розміри виявленої ареальної бази літературної мови свідчать про більшу її системність, і, навпаки, широка ареальна база — про більшу штучність літературної мови» [14, 10]. Проте навряд чи можна цілком протиставляти штучність і системність літературної мови, адже будь-яка літературна мова — штучна, конструйована відповідно до запиту суспільства. Радше системність згаданого ідіому залежить від структури суспільства, яке його породжує, а штучність виникає через бажання кодифікаторів знайти еталон у мовному плануванні, оскільки будь-який еталон умовний, конвенційний. Мовна ж конвенційність залежить від характеру суспільства: зрілості, демократичності, монархічності, авторитарності тощо. Іншими словами, межі мовних конвенцій, спосіб їхнього укладення, спосіб існування в суспільстві детерміновані конкретними культурно-історичними умовами народу.

Риси ацентричності можна виявити на різних рівнях нових білоруської та української літературних мов, проте найбільше їх у лексичній, фраземній і морфемній системах розгляданих ідіом. Формування лексичної підсистеми літературної мови — динамічний процес, який найбільше залежить від екстралінгвальних чинників порівняно з іншими підсистемами. Це зрозуміло з огляду на саму природу цього мовного рівня. Найпевніше кодифікує лексичну норму словникарство.

Критичний огляд літератури, концептуальних меж, гіпотез тощо. В історії української кодифікації «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка (1907–1909) відіграє провідну роль, хоч до появи цього кодексу національне словникарство на території України вже мало певні здобутки, втілені в різних за обсягом і значенням працях. Досить сказати, що українська нова лексикографія була започаткована ще на зламі XVIII–XIX ст. словником, доданим до «Енеїди» І. Котляревського (1798), «розглядану працю, напевно, також треба вважати й однією з перших спроб етимологічного словника *нової української літературної мови* » [13, 6]. Проте жоден з українських кодексів XIX ст. не зміг справити такого великого впливу на кодифікацію лексичної норми української мови, як Грінченків словник. До появи «Російсько-українського словника» за ред. А. Кримського та С. Єфремова (1924–1933) Словник за ред. Б. Грінченка був єдиним таким авторитетним кодексом, незважаючи

¹ Терміни вживані у вузькому розумінні. Нормалізація — стихійні селективні процеси, кодифікація — свідомі й цілеспрямовані процеси мовної стандартизації [9, 23–25]. Пор.: «Кодифікація — це мовознавче вивчення норм літературної мови, яке має теоретичний і практичний вияв та експлікується на описовому, регулятивному етапах, а також на етапі реалізації» [5, 7].

² Пор.: «Сто сорок років австрійського панування не внесли істотних змін у таку (османську. — О. С.) модель суспільного розвитку (Буковини. — О. С.); її «вестернізація» відбувалася під гаслами надання кожному індивідууму національно-культурної автономії, призвівши до катастрофічної в своїх наслідках для держави сегрегованості буковинського суспільства» [12, 29].

на всі свої вади (це стосується й видання 1927–1928 рр., доповненого матеріалами С. Єфремова та А. Ніковського). Як відомо, джерельна база Грінченкової праці була обмежена певним набором оригінальної літератури, серед списку джерел, залучених до формування реєстру, майже немає видань, що з'явилися пізніше 80-х рр. XIX ст.

Білоруську національну лексикографію започаткував диференційний білорусько-російський «Словарь белорусского наречия» І. Носовича (1870), який у сучасній білоруській лінгвістиці найчастіше називають «Словником білоруської мови» [7]. Праця не справила помітного впливу на орфографічні норми білоруської літературної мови, оскільки була надрукована тодішнім офіційним російським правописом, що не відбивав релевантних рис білоруської фонетики й морфології, а також мало впливала на лексичні норми [докладніше див.: 11]. Кодекс укладено без урахування матеріалів творів оригінальної білоруської літератури, які на момент створення словника активно поширювалися в рукописних варіантах, хоч і не були надруковані. До 20-х рр. XX ст. Словник І. Носовича був найбільшим зібранням білоруської лексики й фразеології, здебільшого базованих на фольклорному й діалектному матеріалі, зібраному в Могильовській, Мінській та Гродненській губерніях [7, 8]. Другий етап у білоруському словникарстві почався після 1918 р., коли з'явилася низка білоруських словників, різних за обсягом і завданням.

Методологія дослідження. Дескриптивні методи в білоруському словникарстві варто вивчати, починаючи з першого етапу національної лексикографії (XIX ст. — 1918), а прескриптивні — з другого (1918–1933). Говорити про якусь методологію кодифікації в білоруських словниках до 1918 р. немає підстав. Натомість у Грінченковому словникові, який, без сумніву, започаткував новітню українську лексикографію, прескриптивні методи очевидні, недарма вони істотно вплинули на лексичну й орфографічну норми нової української літературної мови, хоч і не були задекларовані в передмові до видання. Певна річ, що може виникнути питання, чи коректно порівнювати дескриптивні принципи білоруських словників означеного періоду та Грінченкового словника, адже ці кодекси укладені в різних соціально-культурних умовах. Проте, на нашу думку, таке зіставлення виправдане, бо покаже специфіку білоруської та української дескрипції та прескрипції першої третини XX ст. в найяскравіших своїх виявах, адже, як уже зазначено, Словник за ред. Б. Грінченка не втрачав своєї кодифікаційної ролі аж до початку 30-х рр. XX ст. Крім того, цим можна підтвердити думку, що встановлення традиції прескриптивного аналізу можливе тільки після тривалого «суто дескриптивного періоду» в лексикографії.

Мовні реформи, проведені в білоруській та українській мовах майже одночасно в 1933 р., поклали край авторитету Грінченкового словника, «Словника білоруської мови» І. Носовича та всієї білоруської і української лексикографії, що розвивалася доти. Усі згадані видання потрапили під урядову заборону й не могли активно використовуватися в кодифікаційній практиці. Третій (малопродуктивний) етап в українській і білоруській лексикографії почався після 1933 р. і тривав до початку 1950-х.

Звісно, дескриптивні методи формують і макроструктуру, і мікроструктуру словника. Від рівня розвитку позалексикографічного опису мовних одиниць залежить і власне словникарська специфіка дескрипції. Деякі дослідники навіть послуговуються терміном *дескриптивна норма*, розуміючи його як «“живу” норму, що безпосередньо функціонує в мовленні» [8, 2]. У такому розумінні *дескриптивна норма* в застосуванні до сучасного стану білоруської та української мов збігається з поняттям, закладеним у термін *узус*, тобто з мовною практикою суспільства, регульованою нормами усної та писемної мови, проте з охопленням не тільки конструкцій літературної мови, а й відхилень від неї. Якщо ж використовувати термін *дескриптивна норма* щодо початкового періоду нормалізації та кодифікації, то його варто розуміти як «фактично норму діалектів» [1, 23], оскільки ще не були сформовані релевантні риси літературної мови.

Результати дослідження та обговорення. У білоруському словникарстві першої третини XX ст. переважали перекладні видання, найпомітніші серед них: «Російсько-білоруський словник» Г. та М. Горецьких (1918), «Невеличкий білорусько-московський словник» М. Горецького (1919), «Практичний російсько-білоруський словник» М. Байкова та М. Горецького (1924), «Білорусько-польсько-російсько-латинський ботанічний словник» З. Верас (1924), «Білорусько-російський словник» (1925) та «Російсько-білоруський словник» (1928) М. Байкова та С. Некрашевича. Даючи загальну характеристику тогочасному білоруському словникарству, І.І. Короткевич зауважувала: «Принцип використання в словотворчості можливостей білоруської мови, формування словника на основі власне білоруського ґрунту в 1920-і рр. був життєво потрібним та був одним із визначальних чинників політики національно-культурного відродження» [3, 28]. Проте на нормалізацію білоруської літературної мови на початку XX ст. словникарська традиція впливала мало. Досвід періодичних видань, узагальнений у «Білоруській граматиці для шкіл» Б. Тарашкевича (1918), став провідним. Натомість в українській ситуації саме лексикографічні праці кінця XIX — початку XX ст. — «Малорусько-німецький словар» (1886) Є. Желехівського та «Словарь української мови»

за ред. Б. Грінченка — відіграли головну роль у нормалізації. Уперше у ХХ ст. як літературний ідіом білоруська мова була лексикографічно опрацьована в семимовному словнику, що вийшов у світ при Головному командуванні німецької армії на Сході 1918 р. («Sieben-Sprachen Wörterbuch: Deutsch, Polnisch, Russisch, Weißruthenisch, Litauisch, Lettisch, Jiddisch», відомий в історії лексикографії також як «Лексикон беларускай мовы ў нямецкай апрацоўцы»). У радянські часи в Білорусі дослідники тривалий час навіть не розглядали цього видання в історії літературної мови, оскільки воно начебто істотно не вплинуло на словникарську практику білоруських мовознавців [4, 194], хоч, зрозуміла річ, цей словник був викреслений з історії через ідеологічні причини, адже вийшов під егідою німецької окупаційної адміністрації. На думку Г. Цихуна, значення цього словника «для становлення лексичної системи білоруської літературної мови ще не оцінене» [15]. Найповнішим кодексом тогочасної білоруської літературної мови став «Російсько-білоруський словник» М. Байкова та С. Некрашевича (1928 р.), що «особливо вплинув на лексикографічні праці пізнішого часу» [4, 211].

Серед дескриптивних методів, застосовуваних у лексикографії, варто виокремити такі:

- 1) таксономічні, покликані показати класи мовних одиниць і зв'язки між ними;
- 2) тлумачні, які описують внутрішньомовні системні факти.

При цьому треба мати на увазі, що деякі з параметрів можуть належати й до першого, і до другого типів, як-от функціонально-стилістична характеристика слова дає змогу зарахувати одиницю до певного класу мовних одиниць і водночас показати сферу застосування одиниці — ширшу або вужчу, ніж застановлюють параметри класу. Наприклад, у Словнику за ред. Б. Грінченка³: **Питоньки, питочки**, *гл.* Ум. Отъ **питки**; **І. Пйтки**, *гл.* Дѣтск. пить (Сл.Гр. III, 155), тобто, на думку Б. Грінченка, демінугиви *питоньки, питочки* похідні від *питки* — дієслова, що вживане тільки в мовленні дітей. (Тут лишаємо поза коментарями, чи правильна така деривація з погляду сучасних словотвірних досліджень).

У Словнику за ред. Б. Грінченка за допомогою таксономічних методів показано: а) граматичні категорії (*безл.* — безособове дієслово, *гл.* — дієслово, *ж.* — жін. рід іменника, *м.* — чол. рід іменника, *меж.* — вигук, *мн.* — множина, *метст.* — займен-

³ У цій статті ілюстративний матеріал (вокабули, відсилкові слова тощо) і ремарки уживані в досліджуваних кодексах, подано відповідно до оригінального написання: російською або білоруською мовами з позначенням наголосення (тим способом, що й у словниках), а тлумачення — за допомогою сучасної української лінгвістичної термінології.

ник, *нар.* — прислівник, *нескл.* — невідмінюваний (іменник, прислівник), *об.* — спільний рід іменників, *о. в., одн. в.* — багаторазовий вид (дієслова), *предл.* — прийменник, *с.* — середній рід іменників, *с. в., сов. в.* — доконаний вид, *сз.* — сполучник, *соб.* — збірна назва, *ув.* — збільшувальне утворення (іменник, дієслово, прислівник тощо) (аугментатив), *ум.* — зменшувальне утворення (іменник, дієслово, прислівник тощо) (демінутив), *чис.* — числівник); б) окремі групи лексики за стилістичною характеристикою: *ласк.* — пестливе; в) окремі групи лексики, об'єднані спільною семантичною ознакою: *зоол.* — зоологічна назва, *насек.* — назва комахи, *пт.* — назва птаха, *раст.* — назва рослини; г) окремі групи нелексичних одиниць: *посл.* — прислів'я. Синонімічні відношення (варіанти) слів у Словнику позначувані знаком = (**Бренькіт, коту, м.** = **Бринькання** (Сл.Гр. I, 96); **Бринькотіти, чу, чеш, гл.** = **Бринькати** (Сл.Гр. I, 99); **Будзина, ни, ж.** = **Бузина** (Сл.Гр. I, 105)), хоч про це в передмові в списку скорочень немає відповідної інформації. Як бачимо, у Словнику за ред. Б. Грінченка не виокремлено окремих класів прикметника, дієприкметника, дієприслівника, приказок та багатьох груп стилістично диференційованих за сферою вживання одиниць. Певна річ, це не означає, що цих елементів немає в Словнику, вони подані й у макроструктурі, і в мікроструктурі як ілюстративний матеріал, але не описані за допомогою дескрипції. Проте у виданні послідовно використовувані наведені в передмові ремарки для позначення таксономічних класів: дієслів, прислівників, числівників, займенників тощо, чого немає, скажімо, у «Білорусько-російському словникові» М. Байкова та С. Некрашевича (1925). У Грінченковому словникові прикметники та дієприкметники хоч і подані без ремарок, але наведені із усіма можливими флексіями (чоловічого, жіночого та середнього роду), що уможлиблює зарахування цих одиниць до відповідного класу.

У «Білорусько-російському словникові» М. Байкова та С. Некрашевича (1925) — найбільшому з-поміж виданих у першій половині ХХ ст. кодексів, що мали білоруськомовну реєстрову частину — за допомогою таксономічних методів показано здебільшого ті самі граматичні категорії, що й у Грінченковому словникові, проте додатково виокремлені деякі інші класи одиниць: 1) власні назви чоловічого роду (*м. у.*); 2) власні назви жіночого роду (*ж. у.*); 3) прикметник (*прм.*); 4) прислівник (*прс.*); 5) прикметник вищого ступеня порівняння (*прм. в. ст.*); 6) прислівник вищого ступеня порівняння (*прс. в. ст.*); 7) прикметник найвищого ступеня порівняння (*прм. н. ст.*); 8) прислівник найвищого ступеня порівняння (*прс. н. ст.*); 9) звертання (*звар.*); 10) синоніми (=).

У цьому виданні словникові ремарки як маркери окремих класів не завжди послідовно засто-

совувані, а в окремих випадках — суперечливо або надлишково. Наприклад, у корпусі словника подано статті в такій формі: **Дапінкі ж. мн. — см. дапінкі**; **Дапінкі ж. мн.** — упрёкі (БРСБН, 89), укр. відповідник *докори, закиди*. Якщо укладачі словника мали намір подати множинний іменник, то дескрипція його як належного до класу іменників жіночого роду — надлишкова, а якщо ж форми множини похідні, то вихідних (гіпотетичних *дапінка, *дапінка) у корпусі не наведено. (Наведені в реєстрі лексеми *дапінкі, дапінкі* не закріпилися в сучасній білоруській літературній мові, натомість уживані *напрок, унікі мн., уніканне, закід; дакор* (РБС 2012 III, 741). Білоруський національний корпус не фіксує лексем *дапінкі, дапінкі*, *дапінка, *дапінка). Аналогічно подано лексеми *дасеўкі, дзэтачкі*: **Дасеўкі ж. мн.** — окончание посева (БРСБН, 90), укр. відповідник *досівання*; **Дзэтачкі н. мн.** — детушки (БРСБН, 93), укр. відповідник *діточки* (тут надлишкове позначення середнього роду — ремарка *н.*). Натомість одиниця *двайняты* кваліфікована як іменник середнього роду, хоч це множинний іменник: **Двайняты н.** — двойни (БРСБН, 90), укр. відповідник *двійнята*. (Лексеми *дасеўкі, дзэтачкі, двайняты* закріпилися в сучасній білоруській літературній мові, щоправда, словоформа *дзэтачкі* в деяких нинішніх лексикографічних працях подавана як похідна від *дзэтачка* (ГСН; ТСБЛМ, 177), але в перекладних і орфографічних словниках білоруської мови такої інформації немає). У «Білорусько-російському словникові» М. Байкова та С. Некрашевича не виявлено послідовного вживання ремарок для опису класу прикметників, прислівників, числівників тощо.

У списку скорочень розгляданого Словника подано ремарку *звар.* — звертання, проте в самому корпусі видання знаходимо ремаркування таксонімічного класу кличного відмінка — *зват. пад.:* **Брацік м.** (*зват. пад.* — **браціку**) — братец (БРСБН, 48), укр. відповідник *братик, братику*. При цьому словоформи *браце* (за сучасною граматичною класифікацією — кличної форми іменника *брат*) у Словнику не виявлено, як і аналогічних *братку, зямляча, татку* тощо. Пор.: *Не шукай яе там, братку!* (Янка Купала); *А што-ж, татку, ані хлапцоў нашых, ані птушкі няма, трэба ўжо мне выбірацца ў дарогу* (Білоруська народна казка «Про дурня й золотого птаха»); *Ды ты, зямляча, не за іншым, // А за сабой паназірай* (Н. Гілевич).

«Російсько-білоруський словник» С. Некрашевича та М. Байкова (1928) підготовлений на значно вищому рівні, ніж розгляданий раніше «Білорусько-російський» цих самих авторів. Досить сказати, що в Словнику 1928 р. подано понад 40 таксонімічних класів, що параметризовані за функціонально-стилістичною характеристикою, серед них і досить рідкісні, особливо коли

враховувати радянський час створення праці, як-от богослів'я (*богосл.*), церковні слова (*церк.*), старобілоруські слова (*ст.-бел.*) та ін. Крім них, звісно, параметризовані й граматичні класи (*безлич. гл.* — безособове дієслово, *р. п.* — родовий відмінок, *н. вр.* — теперішній час дієслова тощо). У білоруській частині розгляданого кодексу 1928 р. використано додаткове маркування одиниць: за допомогою певних скорочень (таких у Словнику 15) зазначено джерело певного білоруського терміна (наприклад, *ан. т.* — анатомічний термін (Беларуская Навуковая Тэрміналогія, В. в. IX і XIII, Менск, 1926–1927 г.). Це додаткове свідчення, наскільки плідною була праця Інституту білоруської культури у 20-х рр. XX ст. у галузі мовного будівництва. У корпусі видання позначення джерел білоруської термінології застосовували досить часто, наприклад: **Автограф, -фический** — уласнапіс, уласнапісны (л. т.) (РБСНБ, 1); **Аксиома** — пэўнік (м. т.), аксыёма (РБСНБ, 3); **Антарктида, -тика** — паўдзеньне (г.-к. т.) (РБСНБ, 5) (*л. т.* — літературний термін, зафіксований у другому випуску «Білоруської наукової термінології» «Практика і теорія літаратурнага мастацтва» (Мінськ, 1923); *м. т.* — математичний термін, зафіксований у виданні «Элементарная математика» — першому випуску «Білоруської наукової термінології» (Мінськ, 1922); *г.-к. т.* — «географічно-космографічний термін», зафіксований у четвертому випуску «Білоруської наукової термінології» «Гэаграфічныя і касмаграфічныя тэрміны» (Мінськ, 1923). У сучасній білоруській літературній мові закріпилися тільки *аўтограф, аўтаграфічны* (РБС 2012 I, 25), *аксіёма* (РБС 2012 I, 39), *Антарктыда, Антарктыка* (РБС 2012 I, 53). Привертає увагу вокабула **Антарктида, -тика** — паўдзеньне, оскільки укладачі прийняли пуристичну позицію творців «Білоруської наукової термінології» розглядаючи реестрові слова не як оніми, а як апелятиви, запропонувавши білоруську кальку *паўдзеньне* до лексем грецького походження *Антарктида* (від грец. *antarctikus* — південний і *eidos* — вид), *Антарктика* (від грец. *antí* — проти та *Арктика* (від грец. *arktikos* — північний)) (ССІС, 56–57, 70)). Цей же принцип використано у вокабулах **Арктика** — паўночча, **Арктический** — паўночны (РБСНБ, 6), де *паўночча* (укр. *північчя*) — букв. переклад грецького етимону. Цікаво, що біля двох останніх розглянутих вокабул немає жодної ремарки, що вказувала б на «Білоруську наукову термінологію» як джерело запозичення, хоч саме такий варіант цієї назви запропоновано у виданні «Географічні й космографічні терміни та назви небесних тіл» (1923) із серії «Білоруська наукова термінологія». Лексеми *північчя* як загальну назву не фіксують ні словники сучасної української літературної мови, ні давніші (Грінченків словник, «Російсько-український словник» за ред. С. Єфремова

та А. Кримського), а проте вона вживана в літературі різного характеру, зокрема й у науковій, зі значенням 'північна частина якоїсь території': <...> ця частина **північчя** Київщини має характер, властивий кінцево-мореновому краєвиду [2, 40] та 'час на межі двох діб, який відповідає 12-й годині ночі': У чорній тиші **північчя**, під холодними тремтячими зорями, вони тужили на всі голоси й на всі ноти... (І. Багрянний).

У Словнику 1928 р. як додаткову вказівку на джерело матеріалу наведено відсилання до творів деяких білоруських письменників (М. Багд. — уживає Максим Богданович; Як. Кол. — уживає Якуб Колас; Ян. Куп. — уживає Янка Купала; Ц. Гарт. — уживає Цішка Гартний), а також до лексикографічних праць, що були видані не під егідою Інституту білоруської культури (В. Ласт. — «Руска-крыўскі слоўнік» В. Ластоўскага; Нс. — Слоўнік Насовіча («Словарь булорусского наречия»); Fed. — М. Federowski. Lud Białoruski na Rusi Litewskiej; Сісн. — Беларуска-польска-руські слоўнік Ціхінскага (рукопис)). Щоправда, такі відсилання досить нечасті в тексті Словника 1928 р. та не містять цитат-ілюстрацій. Завдяки цій особливості видання наближається до принципів Словника за ред. Б. Грінченка.

Мета цієї статті — порівняти найважливіші принципи дескрипції найвідоміших словників української та білоруської мов першої половини ХХ ст.: «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка (1907–1909) та «Білорусько-російського словника» (1925) і «Російсько-білоруського словника» (1928) М. Байкова та С. Некрашевича.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Найважливіші дескриптивні принципи розглянутих словників різняться, проте Словник за ред. Б. Грінченка та «Російсько-білоруський словник» М. Байкова й С. Некрашевича (1928) мають розгалуженішу систему дескрипції, ніж «Білорусько-російський словник» М. Байкова й С. Некрашевича (1925). Грінченків словник

поєднував у собі принципи перекладного й тлумачного кодексу, деякі риси такого типу видань можна виявити й у «Російсько-білоруському словникові» (1928) М. Байкова й С. Некрашевича, а втім, ці ознаки в ньому не так чітко виражені, як у Словнику за ред. Б. Грінченка. У Грінченковому словникові ліпше описана варіантність і синонімія одиниць, ніж у розглянутих білоруських. «Російсько-білоруський словник» 1928 р. фіксував білоруську термінологію, апробовану в словникових випусках «Білоруської наукової термінології», принципи подання термінологічних одиниць у «Словарі української мови» не вирізняються особливою стрункістю. З усіх проаналізованих кодексів тільки в Грінченковому словникові у вокабулах містяться розлогі цитатилюстрації, що підсилює тлумачний характер цього видання. «Російсько-білоруський словник» М. Байкова й С. Некрашевича (1928) залишався найбільшим зібранням лексики й фразеології білоруської мови (містив близько 55 тис. слів) аж до 1953 р., коли вийшов друком академічний три томний «Російсько-білоруський словник» за ред. К. М. Міцкевича (Якуба Коласа), К.К. Атраховича (Кондрата Крапиви), П.Ф. Глебкі (86 тис. слів). Обсяг українського реєстру Словника за ред. Б. Грінченка (близько 68 тис. слів) уперше перевершив «Українсько-російський словник» у шести томах (1953–1963), що містив 120 тис. слів.

Порівняння специфіки дескрипції українських і білоруських словників ХХ ст. допоможе не тільки виявити характерні особливості традиції лексикографічного опису лексики у двох національних школах, а й покаже канали впливу дескриптивних методів на прескриптивну практику в мовознавстві Білорусі та України. Для того щоб зробити всеосяжні висновки щодо порушеної проблеми, потрібно залучити до аналізу більшу кількість словників української та білоруської мови, а також заглибитися в мікроструктуру тих лексикографічних видань, що набули для цих ідіом етапного значення.

ДЖЕРЕЛА

1. Гапоненка І. Проблема моўнай пераемнасці ў беларускай і ўкраінскай лінгвістыцы / І. Гапоненка // Мова як фактар захавання нацыянальнай ідэнтычнасці: беларуска-ўкраінскі кантэкст : матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі (Мінск, 25 мая 2017 г.). — Мінск, 2017. — С. 17–28.
2. Закревська Г. Геологічні дослідження північно-східньої частини Волинського Полісся та північчя Київщини [Електронний ресурс] // Труды Українського науково-дослідного геологічного інституту. — Т. 2. — К., 1928. — Режим доступу : <https://books.google.com.ua/books/content>
3. Караткевіч І.І. Сацыяльныя аспекты моўнай сітуацыі 1920-х гг. / І.І. Караткевіч // Беларуская лексіка і граматыка: моўная стыхія і моўная норма : Дапаможнік / І.І. Караткевіч, С.А. Важнік, В.І. Уласевіч, В.І. Караткевіч. — Кіеў : Выдавніцтва Ліра-К, 2018. — С. 20–28.
4. Крамко І.І. , Юрэвіч А.К. , Яновіч А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы / І.І. Крамко, А.К. Юрэвіч, А.І. Яновіч. — Т. 2. — Мінск : Навука і тэхніка, 1968. — 340 с.
5. 1. Мацюк Г.П. Кодифікація української мови в галицьких граматыках першої половини ХІХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук спец. 10.02.01 «Українська мова» / Галина Петрівна Мацюк; Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні НАН України. — К., 2002. — 32 с.

6. Мельничук О.С. Розвиток мови як реальної системи // Мовознавство. — 1981. — № 2. — С. 22–34.
7. Насовіч І.І. Слоўнік беларускай мовы. — Мінск, 1983. — Факсім. выданне. — 792 с.
8. Селина И.А. Соотношение прескриптивной и дескриптивной норм в синтаксисе современной французской речи (на примере конструкции дополнение – подлежащее – сказуемое) / И.А. Селина : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук. — Москва, 2003. — 21 с.
9. Семенюк Н.Н. Формирование литературных норм и типы кодификационных процессов // Языковая норма: Типология нормализационных процессов. — Москва, 1996. — С. 23–25.
10. Скопненко О. Рецепція південно-західних діалектних рис у сучасних українській і білоруській літературних мовах (на матеріалі відмінкових форм іменників) // Лексикографічний бюлетень. — Вип. 14. — 2006. — С. 26–30.
11. Скопненко О. Роль словників у кодифікації української та білоруської літературних мов у ХІХ–ХХ ст. («Словарь белорусского наречия» І. Носовича та «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка) / О. Скопненко // Лексикографічний бюлетень. — Вип. 16. — 2007. — С. 29–36.
12. Старик В. Між націоналізмом і толерантністю. — Чернівці : Прут, 2009. — 184 с.
13. Цимбалюк-Скопненко Т.В. Українська авторська лексикографія: здобутки та перспективи / Т. Цимбалюк-Скопненко // Українська мова. — 2010. — № 2. — С. 3–14.
14. Цыхун Г. Арэальныя аспекты фарміравання славянскіх літаратурных моў. — Мінск, 1993. — 23 с.
15. Цыхун Г. Сацыякультурны аспект у гісторыі беларускай літаратурнай мовы (т. зв. нямецкі фактар) / Г. Цыхун // Normen, Namen und Tendenzen in der Slavia. Festschrift für Karl Gutschmidt zum 65. Geburtstag. — München, 2004. — С. 151–159.

УКРАЇНСЬКІ СЛОВНИКИ

- Сл.Гр. I** Словарь української мови / упорядкував, з додатком власного матеріялу, Б. Грінченко. — Т. I. — К., 1907. — 494 с.
- Сл.Гр. III** Словарь української мови / упорядкував, з додатком власного матеріялу, Б. Грінченко. — Т. III. — К., 1909. — 506 с.
- ССІС** Сучасний словник іншомовних слів / О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. — К. : Довіра, 2006. — 789 с.

БІЛОРУСЬКІ СЛОВНИКИ

- ГСН** Граматычны слоўнік назоўніка [Електронний ресурс] / Г.У. Арашонкава і інш. — Мінск : Беларуская навука, 2013. — Режим доступу : <http://www.slounik.org/>
- БРСБН** Байкоў М., Некрашэвіч С. Беларуска-расійскі слоўнік / М. Байкоў, С. Некрашэвіч. — Менск : Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1925. — 356 с.
- РБСНБ** Некрашэвіч С.М., Байкоў М.Я. Расійска-беларускі слоўнік / М. Байкоў, С. Некрашэвіч. — Менск : Беларускае дзяржаўнае выдавецтва, 1928. — 721 с.
- ГКТ** Географічныя й космографічныя тэрміны і назвы нябесных цел [Електронний ресурс]. — Менск, 1923. — Режим доступу : <http://www.slounik.org/>
- РБС 2012 I** Русско-белорусский словарь = Руска-беларускі слоўнік : в 3 т. / под ред. А.А. Лукашанца. — Изд. 10-е, перераб. и доп. — Т. 1. — Мінск : Беларуская энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2012. — 880 с.
- РБС 2012 III** Русско-белорусский словарь = Руска-беларускі слоўнік : в 3 т. / под ред. А.А. Лукашанца. — Изд. 10-е, перераб. и доп. — Т. 3. — Мінск : Беларуская энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2012. — 960 с.
- ТСБЛМ** Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : Больш за 65 тыс. слоў / пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. — Мінск : Беларуская энцыклапедыя, 1996. — 784 с.

REFERENCES

1. Haponenka, I. (2017). Prablerna movnai pieraiemnastsi v bielaruskai i vkrainskai lingvistytisy [The Problem of Linguistic Continuity in Belarusian and Ukrainian Linguistics]. *Mova yak faktar zakhavannia natsyanalnai identychnastsi: bielaruska-vkrainski kantekst: Materyialy navukova-praktychnai kanferentsyi*, Mynsk, 17–28.
2. Zakrevska, H. (1928). Neolohichni doslidy pivnichno-skhidnoi chastyny Volynskoho Polissia ta pivnichchia Kyivshchyny [Geological Experiments of the North-Eastern part of Volyn Polissia

- and the North of Kyiv Region]. *Trudy Ukrainskoho naukovo-doslidnoho heolohichnoho instytutu*, Vol. 2, K. <https://books.google.com.ua/books/content>.
3. Karatkevich, I. I. (2018). Satsyialnyia aspiekty movnaj situatsyi 1920-kh gg. [Social Aspects of the Linguistic Situation of 1920s]. *Bielaruskaia lieksika i gramatyka: movnaia stykhiia i mownaia norma*, Kyiv, Lira-K, 20–28.
 4. Kramko, I. I., Yurevich, A. K., Yanovich, A. I. (1968). *Historyia bielaruskai litaraturnai movy* [History of Belarusian Literary Language]. Mynsk, Navuka i tekhnika, 340 p.
 5. Masiuk, H. P. (2002). Kodyfikatsiia ukrainskoi movy v halytskykh hramatykakh pershoi polovyny XIX st. [Codification of the Ukrainian Language in Galician Grammar of the first half of 19th century]. *Avtoref. dys. ... dokt. filol. Nauk*, K., 32 p.
 6. Melnychuk, O. S. (1981). Rozvytok movy yak realnoi systemy [Development of Language as a Real System]. *Movoznavstvo*, 2, 22–34.
 7. Nasovich, I. I. (1983). *Slovník bielaruskai movy* [Belarusian Dictionary]. Minsk, 792 p.
 8. Selyna, Y. A. (2003). Sootnoshenie preskriptivnoi i deskriptivnoi norm v sintaksise sovremennoi frantsuzskoi rechi (na primere konstruktii dopolneniie – podlezhashcheie – skazuiemoie) [The Ratio of Prescriptive and Descriptive Norms in the Syntax of Modern French Speech (for example, the construction addition – subject – predicate)]. *Avtoref. dys. na soiskanie uchenoi stepeny kand. filol. nauk*. Moskva, 21 p.
 9. Semeniuk, N. N. (1996). Formirovaniie literaturnykh norm i tipy kodifikatsionnykh protsessov [Formation of Literary Norms and Types of Codification Processes]. *Yazykovaia norma: Tipologiia normalizatsionnykh protsessov*, Moskva, 23–25.
 10. Skopnenko, O. (2006). Retseptsiia pivdenno-zakhidnykh dialektnykh rys u suchasnykh ukrainskii i biloruskii literaturnykh movakh (na materialy vidminkovykh form imennykiv [Reception of Southwestern Dialect Features in Modern Ukrainian and Belarusian Literary Languages (on the material of case forms of nouns)]. *Leksykohrafichnyi biuleten*, 14, 26–30.
 11. Skopnenko, O. (2007). Rol slovnykiv u kodyfikatsii ukrainskoi ta biloruskoi literaturnykh mov u XIX–XX st. («Slovar belorusskoho narechya» I. Nosovycha ta «Slovar ukrainskoi movy» za redaktsiieiu B. Hrinchenka) [The Role of Dictionaries in the Codification of Ukrainian and Belarusian Literary Languages in the 19th and 20th centuries («Dictionary of Belarusian Dialect» by I. Nosovych and «Dictionary of the Ukrainian language», edited by B. Hrinchenko)]. *Leksykohrafichnyi biuleten*, 16, 29–36.
 12. Staryk, V. (2009). Mizh natsionalizmom i tolerantnistiu [Between Nationalism and Tolerance]. Chernivtsi, Prut, 184 p.
 13. Tsybaliuk-Skopnenko, T. V. (2010). *Ukrainska avtorska leksykohrafia: zdobutky ta perspektyvy* [Ukrainian Author's Lexicography: achievements and perspectives]. *Ukrainska mova*, 2, 3–14.
 14. Tsykhun, H. (1993). Arealnyia aspiekty farmiravannia slavianskikh litaraturnykh mov [Areal Aspects of Formation of the Slavic Literary Languages]. Minsk, 184 p.
 15. Tsykhun, H. (2004). Satsiakulturny aspekt u gistryi bielaruskai litaraturnai movy (t. zv. niamietski faktor) [Social and Cultural Aspect in Gistryi Belarusian Literary Language (so-called German factor)]. München, 151–159.

UKRAINIAN DICTIONARIES

- Сл.Гр. I** (1907). *Slovar ukrainskoi movy*. Uporiadkuvav, z dodatkom vlasnoho materiialu, B. Hrinchenko. [Dictionary of Ukrainian Language. Streamlined, with the addition of own material, by B. Hrinchenko]. Vol. 2, K., 494 p.
- Сл.Гр. III** (1909). *Slovar ukrainskoi movy*. Uporiadkuvav, z dodatkom vlasnoho materiialu, B. Hrinchenko. [Dictionary of Ukrainian Language. Streamlined, with the addition of own material, by B. Hrinchenko]. Vol. 3, K., 506 p.
- ССІС** (2006). Skopnenko, O., Tsybaliuk, T. *Suchasnyi slovnyk inshomovnykh sliv* [Modern Dictionary of Foreign Languages]. K., Dovira, 789 p.

BELARUSIAN DICTIONARIES

- ГСН** (2013). Arashonkava, G. V. et al. *Gramatychny slovník nazovnika* [Grammar Dictionary Denominator]. Minsk, Bielaruskaia navuka. <http://www.slounik.org/>.
- БРСБН** (1925). Baikov, M., Nekrashevich S. *Bielaruska-rasiiski slovník* [Belarusian-Russian Dictionary]. Miensk, Bielaruskie dziarzhavnaie vydavietstva, 356 p.

- РБСНБ** (1928). Nekrashevich S. M., Baikov M. Ya. Rasiiska-bielaruski slovník [Russian-Belarusian Dictionary]. Miensk, Bielaruskaie dziazhavaie vydavietstva, 721 p.
- ГКТ** (1923). Geografichnyia i kosmografichnyia terminy i nazovy niabiesnykh tsel. [Geographical and Cosmographical Terms and Names of Celestial Bodies]. Miensk. <http://www.slounik.org/>
- РБС 2012 I** (2012). Lukashanets, A. A. (Eds.). Russko-belorusskii slovar = Ruska-bielaruski slovník: V 3 t. [Russian-Belarusian Dictionary: in three volumes]. Vol. 1, Minsk, Bielaruskaia entsyklapiedyia imia P. Brovki, 880 p.
- РБС 2012 III** (2012). Lukashanets, A. A. (Eds.). Russko-belorusskii slovar = Ruska-bielaruski slovník: v 3 t. [Russian-Belarusian Dictionary: in three volumes]. Vol. 3, Minsk, Bielaruskaia entsyklapiedyia imia P. Brovki, 960 p.
- ТСБЛМ** (1996) Sudnik, M. R., Krywko, M. N. (Eds.). Tlumachalny slovník bielaruskai litaraturnai movy [Explanatory Dictionary of Belarusian Literary Language]. Minsk, Bielaruskaia entsyklapiedyia, 784 p.

Дата надходження статті до редакції: 19.04.2019.

Прийнято до друку: 14.05.2019.